

Мальчикова Д. С. Суспільно-географічний аналіз наукових досліджень сільської місцевості / Д.С. Мальчикова // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 459: Географія. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 19-23.

УДК 911.3

Д. С. Мальчикова
Херсонський державний університет
м. Херсон, Україна

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Dar'ya Malchikova. The socially-geographical analysis of scientific researches of rural areas.

Rural development, the rural vital environment, the rural areas in general were, is and, likely, will remain one of the most actual directions of researches for scientific researchers of all countries irrespective of a level of development, type of economic system, a population which lives in rural areas, etc.

Carried out research of a problematic of the scientific directions connected with studying of different spheres of ability to live of a society in rural areas allows to allocate such basic spheres of scientific activity: theoretical and methodological questions of definition, specificity, functioning, development in rural areas; natural and resource bases of ability to live in rural areas and formation of the rural vital environment; a cadastral estimation of the agricultural grounds; researches of demographic and settlement aspects of rural areas; researches of geography of an agriculture and agricultural types of use of the grounds; socially-geographical research of agricultures; a transport, social infrastructure and service of the population in rural areas; recreational and tourist activity in rural areas; nature protection functions of rural areas, its role in maintenance ecologically safe development of a society; conditions, a way and quality of a life in rural areas; interference of rural and city districts; rural development, management of rural territories, and the regional policy in rural areas; geoplanning of rural areas.

Keywords: socially-geographical research; rural areas; agricultural population; rural settlement; geoplanning.

Вступ. Незважаючи на досить високий рівень урбанізації переважної більшості розвинутих країн світу, надання пріоритетів розвитку промислово-технічної бази суспільства, в сучасних наукових дослідженнях значна увага приділяється вивченню сільської місцевості (СМ). Сільський розвиток, сільське життєве середовище, сільська місцевість загалом були, є і, напевне, залишаться одними з найбільш актуальних напрямків досліджень для науковців усіх країн незалежно від рівня розвитку, типу господарської системи, чисельності населення, що проживає у СМ тощо.

У країнах, що розвиваються, до СМ висувають, перш за все, вимоги щодо стабільного забезпечення продовольчою продукцією, розвинуті країни акцентують поліфункціональний розвиток СМ і роблять наголос на природоохоронних і середостабілізуючих функціях сільських територій. Але однозначно можна стверджувати наступне: СМ постає перед нами як складний поліструктурний, гетерогенний, багатофункціональний об'єкт дослідження.

Україна вперше за багато років зіштовхнулася з проблемами територіально-економічної диференціації й регіональної справедливості, не пов'язаними із плановими показниками й ідеологічними установками, що регулюють взаємини між територіальними одиницями різного адміністративного рангу. Динамічна багатовекторна суспільна перебудова, активізація соціально-економічних процесів, посилення численних та різнорівневих інтеграційних процесів стали притаманними сьогодні всім сферам життєдіяльності суспільства. Тому, поряд з традиційними дослідженнями виробничої сфери СМ (зокрема, географічні дослідження функціонування і розвитку АПК), сільського населення і розселення, все більшої актуальності набувають дослідження, пов'язані з вирішенням проблем територіальної диференціації умов життєдіяльності в СМ, територіального планування СМ, регіональної політики тощо.

Таке розширення спектру досліджень СМ і, перш за все, суспільно-географічних досліджень, потребує, на наш погляд, їх історіографії, певного узагальнення і аналізу.

Вихідні передумови. У роботах вітчизняних і зарубіжних суспільних географів 1990-х, початку 2000-х років знаходимо аналітичний огляд найважливіших тем і напрямів вивчення СМ в Україні й Росії, що знайшли своє відображення в монографічних і дисертаційних працях останніх десятиріч [8, с.179-182], узагальнення поглядів щодо визначення поняття СМ та її функцій [2, 9, с.136-140], досліджень в галузі соціології села [6, с.7-9]. Особливої уваги заслуговує аналіз історичної трансформації парадигм управління сільськими територіями України, проведений Павловим О. І. [7, с. 83-157] і аналіз наявних концепцій сільського розвитку, виконаний Барановським О. М. [3, с.19-21]. Серед праць російських географів відзначимо роботи, що присвячені розгляду СМ як комплексу взаємодіючих підсистем, сфер діяльності [1, 4, 5 тощо]. Разом з тим, в останні роки з'явилась значна кількість досліджень – як вітчизняних, так і зарубіжних, – які потребують подальшого осмислення та суспільно-географічного аналізу.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження стало узагальнення та систематизація основних наукових напрямів, пов'язаних з дослідженням СМ, їх суспільно-географічний аналіз та виокремлення найбільш актуальних завдань подальших наукових пошуків в цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене дослідження проблематики наукових напрямів, пов'язаних з вивченням різних сфер життєдіяльності суспільства у СМ дозволяє стверджувати, що як за радянських часів, так і на сучасному етапі дослідження СМ переважно мають «галузевий» характер: проводиться суспільно-географічне вивчення окремих галузей економіки СМ (сільського господарства, лісового господарства, переробних галузей), вивчається сільське населення і специфічні риси його розселення, досліджується соціальна інфраструктура тощо.

Теоретико-методологічні засади дослідження СМ, перші комплексні географічні дослідження СМ зустрічаємо в роботах Семенова Тянь-Шанського В. П., Алексєєва О. І., Заславської Т. І., Нефедової Т. Г. Михайлова Ю. П., Максимова В. О., Гринюк Т. А., Семенюк Л. Л.. Акцентуємо, що зараз відмінність СМ від міської вже

не потребує додаткових роз'яснень: значна кількість природничих та суспільних наук у своїх дослідженнях оперує поділом на місто та село. Разом з тим, наукове вивчення СМ як окремого об'єкту досліджень у географічному аспекті почалося в Російській імперії із праці В. П. Семенова Тянь-Шанського «Город и деревня в Европейской России. - Очерки по экономической географии с 16 картами й картосхемами» (1910 р.). У монографії було виконано аналіз типів населення СМ у залежності від фізико-географічних, історичних умов, виявлені тогочасні ознаки міста і села в Європейській Росії й деякі інші питання. Безперечно, сучасне коло досліджень проблем існування села, СМ загалом, значно урізноманітнілося.

У суспільній географії, економіці, соціології у II половині ХХ ст. та на початку ХХІ в Україні та Росії найбільш актуальними були дослідження таких аспектів СМ:

1) *Георуралістичні дослідження*, якими були охоплені аспекти територіальних відмінностей відтворення сільського населення, його розселення, формування ринку праці - набули найбільшого розмаху за радянських часів. Основні доробки в цих наукових напрямках пропонують вітчизняні і зарубіжні вчені - Доценко А. І., Беленький В. Р., Ковальов О. С., Джаман В. О., Зінич В. Т., Танцюра В. Л., Суханов А. В., Скарашевська О. А., Огарков А. П., Левада О. Д., Асєєва О. О., Картамишев В. В. Цидипова Б. Д.. Цей напрямок залишається актуальним і донині, разом з тим, в сучасних дослідженнях більше акцентується увага на взаємозв'язках між сільським розселенням і виробничою діяльністю в СМ, соціальних проблемах сільського розселення тощо. В цьому плані слід відзначити роботи Фтомова Г. С., Пилипенко І. О., Філатова О. М.. Окремим і дуже цікавим, на наш погляд, напрямком досліджень є виявлення взаєморозвитку і взаємовпливу СМ і міст (Сажнев М. Л., Ковальов М. М., Швирков С. Л. Гладкий Г. М.).

2) *Дослідження раціонального природокористування в АПК, пошук шляхів оптимізації землекористування, агроландшафтна організація СМ*. Загальновідомими роботами, в яких висвітлюються ці питання, є роботи Булигіна С. Ю., Думіна Ю. Д.,

Куценко М. В., Чорного С. Г., Іванух Р. А., Ігнатенко М. Г., Стецишина М. М., Дорогунцова С. І., Борщевського П. П., Данилишина Б. М., Безверхнюк Т. М. запропоновано методологічні та методичні засади автоматизованого агроландшафтного районування території як основи для розробки програм захисту та раціонального використання земель. Николаєв В. О. розробив цілісну концепцію агроландшафту, яка є базовою для суспільно-географічних і планувальних досліджень СМ.

В роботі Белоліпського В. А., Джос А. Н., Мілехіна П. А., Плотнікова В. Т. обґрунтовується еколого-ландшафтна організація території як основа ефективного використання земель, Каштановим А.Н., Лисецьким Ф. М., Швобсом Г. І. розроблено засади ландшафтно-екологічного землеробства, контурно-меліоративної організації території. Різні аспекти еколого-економічної оцінки ефективності використання сільськогосподарських земель, меліоративного природокористування висвітлені в працях Кривога В. М., Левади О. В., Лугіної В. Ф. Пилипенко Г. П., Розумного І. А., Морозова В. В., Грабовської Л. М. тощо.

3) *Оцінка сільськогосподарських земель і земельні відносини у СМ* знайшли своє відображення у численних працях як географів, так і економістів. Наведемо прізвища науковців, чий роботи є загальновідомими:

- в сфері кадастрової оцінки сільськогосподарських земель – Геренчук К. І., Гнаткович Д. І., Маракулін П. П., Белобородов П. К., Зворыкин К. В., Вервейко А. П., Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Гринь Г. С., Крупський М. К., Дмитренко В., Махортов Ю., Мессель-Веселяк В. Я., Федоров М. М.;

- в сфері сільськогосподарського землекористування, земельних відносин, їх реформування – Гайдучий П. І., Стельмашук А.М., Горбунова Л. І., Кучер О. О., Медведєв В. В., Новаковський Л. Я..

Акцентуємо, що саме суспільні географи (Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С.) обґрунтовують комплексні підходи до створення і ведення кадастру сільськогосподарських земель.

4) *Дослідження аграрного сектора економіки, сільськогосподарського виробництва, його ефективності* більшою мірою представлені в працях економістів-

аграрників (Большаков С. М., Крисанов Д. Ф., Мотруніч Д. О., Прокопа І. В., Гудзинський С. О., Юрчишин В. О., Лисецький А. С., Павчак В. А., Іванух Р. А., Поплавський В. Г.), разом з тим, значний доробок в *географії сільського господарства* мають і географи – Саушкін Ю. Г., Ракітніков О. М., Сухий П. О., Крючков В. Г. тощо.

5) Комплексно-пропорційний розвиток суспільства закономірно призводить до формування і функціонування міжгалузевих комплексів, тому *суспільно-географічні та економічні дослідження агропромислових комплексів (АПК)* стають в коло найбільш актуальних. Загальновідомими є праці, присвячені географії АПК та окремих його підкомплексів (Паламарчук М. М., Паламарчук О. М., Пістун М. Д., Гуцал В. О., Провотар Н. І., Нагірна В. П., Язиніна Р. А.), та роботи, в яких висвітлено економічні, екологічні аспекти розвитку АПК (Саблук П. Т., Малюк С. Н., Борщевський П. П., Ушкаренко В. О., Чернюк Л. Г., Мармуль Л. О., Семенов В. Ф., Трегобчук В. М., Пасхавер Б. Й., Хорунжий М. Й. тощо).

6) *Транспортна, соціальна інфраструктура і обслуговування населення в СМ*, географічні та соціально-економічні аспекти їх розвитку є предметом дослідження в працях Загороднього В. В., Леонтьєвої Г. Г., Любіцевої О. О., Орлатого М. К., Лісового А. В., Самоніної С. С., Мироненко О. П., Дьоміна О. Д., Зубаревич Н. В., Кустової Л. Л., Сокірник І. В..

7) Дослідження умов, способу і якості життя у СМ традиційно є актуальними, а останнім часом інтерес до цих галузей науки ще більше посилюється. Відомими дослідниками в цій сфері є географи (Балабанов Г. В., Гольцов А. Г., Зубаревич Н. В., Машкова О. В., Савюк О. В.), економісти (Бітер О., Татаревська М. С.), соціологи (Ривкіна Р. В., Калмик В. А., Хахуліна Л. А., Смирнова В. М.).

8) *Дослідження сільського розвитку, управління сільськими територіями, регіональної політики у СМ* в період суспільних трансформацій, які переживає Україна, безперечно є першочерговими з огляду на нагальну потребу відродження українського села, формування нових засад господарювання, багатофункціонального сільського розвитку тощо. Показовими в цьому плані є соціально-економічні та суспільно-географічні дослідження, авторами яких є Олійник Я. Б., Степаненко А. В., Дудник І. М., Прокопа І. В., Бородіна О., Барановський О. М., Павлов О. І.,

Губені Ю. Е., Шепотько Л. О., Богуцький О. А., Орлатий М. К. Вдовиченко М. Х., Якуба К. І., Кудла Н. і т.д..

9) Суто географічними і поки що нечисленними є *дослідження геопросторової організації СМ* (Сотова Л. В., Кібардін М. М., Моськин Р. В.), які формують належне підґрунтя для планувальної діяльності в межах СМ різних масштабів і типів. Природно-географічні відмінності і ландшафтні передумови територіальної диференціації СМ є також мало поширеними (Гвоздецький Н. А., Кудинова М. Р.).

10) *Дослідження в галузі районної планіровки та комплексного геопланування СМ* набули актуальності в основному протягом останніх двох десятиріч з огляду на панування протягом тривалого часу специфічної адміністративно-командної системи управління, яка відрізнялась обмеженими ідеологічними установками і жорсткими рамками щодо варіативності планувальних схем. Разом з тим, в працях Белоусова В. М., Маркова Є. М., Бутузової В. П., Таратинова В. А., Мусатова В. В., Сохнич А. Я., Шищенко П. Г. знаходимо дослідження окремих питань в галузі планування систем сільського розселення і регіонального проектування СМ і перші доробки в сфері комплексного територіального планування СМ (Нудельман В. І., Топчієв О. Г.).

Акцентуємо, що запропонований перелік наукових напрямів та їх основних представників не є вичерпним, але вище зазначені галузі наукових досліджень є безперечними лідерами у сфері дослідження СМ. Крім того, тенденції до гуманізації всіх сфер життєдіяльності суспільства, характерні для II половини ХХ ст. суттєво позначилися і на дослідженнях СМ. Пошук відповідей на запитання «Як живе людина у селі?», «Як сприймає життя і сільське життєве середовище?» зумовив виникнення цілої низки досліджень в сфері економіки, соціології, медицини, педагогіки, юриспруденції і навіть до становлення окремих наукових напрямків (наприклад, соціології села [6, с.6-7]). Аналіз таких міждисциплінарних досліджень СМ зустрічаємо у роботі Семенюк Л. Л. [8, с.181-182].

Зауважимо, що важливою рисою сучасних суспільно-географічних досліджень як в Україні, так і за рубежом, є оформлення протягом останніх

десятиріч географії СМ як окремого напрямку суспільної географії. І якщо, наприклад, в сусідній Росії можна говорити про оформлену дисципліну і активний напрям наукових досліджень – географію СМ [1, 4, 5], то в Україні бачимо лише поодинокі спроби закріпити поняття СМ і географії СМ [2, 8, 9].

Потреба у такому інтегральному географічному баченні і підходах дослідження СМ, на наш погляд, очевидна:

1) СМ представляє собою багатофункціональні суспільні ландшафтні комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізованих територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густина населення, види економічної діяльності). СМ як поліструктурне, системне, багатофункціональне утворення не є простою сукупністю окремих елементів і підсистем, оскільки ці підсистеми, взаємодіючи, набувають властивостей емерджентності.

2) Покомпонентне дослідження такого складного суспільно-географічного об'єкту вже не задовольняє суспільні запити, і є нагальна потреба у чіткому окресленні теоретико-методологічних, методичних, конструктивно-географічних засад географії СМ.

3) Виникнення і остаточне оформлення географії СМ зумовлене потребою суспільства і прикладних напрямів географічної науки (*геопланування*) усвідомити сільську місцевість як єдине ціле, у всій багатогранності просторових форм і функцій, необхідністю вивчення, типології, комплексного районування і планування цього складного і, одночасно, ключового геопросторового об'єкта в межах України.

4) Прикладним напрямом географії СМ є, на наш погляд, саме геопланування СМ. Зважаючи на специфічність позиційних характеристик СМ (фактично її континуальність), ресурсної бази (земля виступає не тільки просторовим базисом суспільства, але є і основним засобом виробництва та предметом праці), геодемографічних і розселенських ознак СМ в Україні, можна обґрунтовано стверджувати про пріоритетність суспільно-географічних досліджень в цій галузі. Зауважимо, що якщо у плануванні міст як осередків

концентрації населення, виробництва, архітектурних споруд іноді проектно-будівельні і архітектурно-планувальні установи виходять на перший план, то у плануванні СМ все ж таки маємо акцентувати увагу на комплексному географічному обґрунтуванні планувальних схем.

Геопланування СМ як прикладний, конструктивний напрям дослідження дозволить вирішити такі завдання:

1) обґрунтувати теоретико-методологічні засади та методичні підходи складання територіальних схем планування СМ;

2) систематизувати функціональні типи використання просторових, природних, трудових, виробничих ресурсів СМ;

3) проаналізувати геопросторові відмінності СМ за специфічними поєднаннями видів економічної діяльності, ресурсними, демографічно-розселенськими ознаками та обґрунтувати на цій основі схему раціонального розміщення всіх видів господарської діяльності в межах СМ на різних рівнях – локальному, регіональному, національному.

4) оцінити загальний рівень антропогенно-техногенних навантажень на природну підсистему СМ, представити каркас антропогенно-техногенних навантажень на територію, обґрунтувати напрямки і методи зменшення антропогенно-техногенних навантажень;

5) обґрунтувати природний каркас екологічної безпеки у вигляді проектних карт-схем екологічної мережі в межах СМ на локальному, регіональному, національному рівнях.

Зауважимо, що виконання цих завдань дозволить, в свою чергу, обґрунтувати раціональну територіальну організацію СМ в контексті забезпечення екологічної збалансованості і виконання життєво необхідних виробничих функцій і, як наслідок, сприятиме підвищенню якості життя в сільській місцевості.

Висновки і перспективи. Суспільно-географічні, економічні, соціологічні, конструктивно-географічні дослідження формують засади становлення географії СМ як синтетичного напрямку суспільно-географічної науки. Галузеві

і інтегральні наукові дослідження СМ, окреслені в даній роботі, є підґрунтям для подальших концептуальних, методологічних та методичних розробок у сфері досліджень геопросторової організації та геопланування СМ на різних рівнях - від локального, регіонального до національного.

Список літератури:

1. Алексеев А. И. Многоликая деревня: население и территория / А. И. Алексеев. – М.: Мысль, 1990. – 266 с.
2. Гринюк Т.А. Географія сільської місцевості Київської області: Навчально-методичний посібник / Т. А. Гринюк, В. В. Загородній. – К.: ВДПУ ім.М. П. Драгоманова, 1996. - 130с.
3. Барановський М. О. Сільські території України: сучасний стан, еволюція концепцій, перспективи розвитку / М. О. Барановський // Географія і сучасність. Зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип.20. – С.17-22.
4. Моськин Р. В. Территориальная организация сельской местности Центральной России: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук : спец. 25.00.24. «экономическая, социальная и политическая география» / Р. В. Моськин. – М., 2006. – 24 с.
5. Нефедова Т. Г. Сельская Россия на перепутье: Географические очерки / Т. Г. Нефедова. – М.: Новое издательство, 2003. – 374 с.
6. Олійник Я. Б., Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с.
7. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
8. Семенюк Л. Л. Вивчення проблем сільської місцевості в Україні та Росії у кінці ХХ – на початку ХХІ століття / Л. Л. Семенюк // Географія і сучасність : зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип.9 – С.175-183.
9. Тарасова Ю. В. Поняття сільської місцевості та її функції як суспільно-географічної категорії / Ю. В. Тарасова // Географія і сучасність : зб. наук.

пр. Націон. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К. : вид-во Націон. пед. ун-ту
ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип.9 – С.135-143.